

JEDAJŮV PŘÍSPĚVEK K TEORII *MINIMA NATURALIA* V KONTEXTU STŘEDOVĚKÉHO ŽIDOVSKÉHO AVERROISMU¹

Hana Budíková

Za jeden z nejvlivnějších textů v oblasti přírodní filosofie, který kdy byl napsán, je možno považovat Aristotelovu *Fyziku*. Ve středověku byl tento text často čten spolu s Averroovými komentáři.² Komentátorovy myšlenky však vyvolávaly mnoho různých interpretací. O jedné takové interpretaci, konkrétně Averroova shrnutí *Fyziky*, jejímž autorem je židovský filosof známý pod jménem Jedaja ben Avraham Bedersi ha-Pnini, který žil na přelomu třináctého a čtrnáctého století v Provence, pojednává předkládaný článek.³ Klademe v něm důraz zejména na Jedajovo pojetí minimálních částí pohybujících se přírodních těles.⁴

Přestože Jedaja ve své interpretaci vychází z Averroových komentářů k aristotelskému korpusu, nejsou pro něj jakožto středověkého židovského averroistu stěžejní arabské originály Averroových komentářů,

¹ Tento výzkum byl podpořen Grantovou agenturou ČR (GA ČR, projekt č. 4-12985S).

² Ibn Rušd (asi 1126–1198), jehož polatinštěná podoba jména zní Averroes, byl jedním z nejvýznamnějších islámských filosofů, jejichž dílo proniklo do západní středověké filosofie. Jeho jméno si v latinských a hebrejských spisech získalo mnohem větší věhlas, než jaký kdy mělo mezi arabskými mysliteli. Význam averroismu dokládá i skutečnost, že Aristotelovo stěžejní přírodovědné dílo *Fyzika* nebylo nikdy přeloženo do hebrejštiny, avšak hebrejské překlady všech tří Averroových komentářů k němu, tj. shrnutí, střední a dlouhý komentář, se postupně vynořovaly během 13. a 14. století. Shrnutí *Fyziky* přeložil kolem roku 1250 Moše Ibn Tibbon v Provence. Viz R. Glasner, *Averroes' Physics. A Turning Point in Medieval Natural Philosophy*, Oxford – New York 2009, str. 10–17.

³ Není známo příliš mnoho detailů o Jedajově životě. Ch. Schirmann shrnuje to nejzásadnější, totiž že se „narodil a vyrůstal ve městě Béziers, které je v jižní Francii, v poslední třetině třináctého století. Později sídlil v Perpignanu a Montpellieru. V roce 1306 byl ještě naživu; rok jeho skonání není znám.“ Ch. Schirmann, *Ha-šira ha-ivrit bi-Sfarad u-ve-Provans*, II, Jerusalem 2006, str. 489.

⁴ V tomto článku bude používán výraz „těleso“ jak pro živé, tak pro neživé entity.

ale jejich hebrejské překlady. Překlady do hebrejštiny začaly vznikat ve třináctém století na území jižní Francie pod tlakem soudobé generace židovských filosofů, která již na rozdíl od svých předchůdců neovládala arabštinu. Z toho důvodu jsou také v tomto článku jedním z důležitých zdrojů právě uvedené hebrejské překlady.

Jedaja otevírá svůj výklad nejmenší možné pohybované části v sedmé kapitole svého komentáře k Averroovu shrnutí *Fyziky*. Averroes ve svém shrnutí tvrdí, že existuje určitá minimální část ohně, která dělá oheň právě ohněm, jinak by byla řeč o pouhém matematickém tělese. Přesto však Jedaja nachází v jeho formulaci konceptu první pohybované části, která je v Averroově myšlení právě takovou minimální částí konkrétní přírodní věci, rozporuplné tvrzení: první pohybovaná část, která je sama o sobě přirozeným tělesem, se podle Averroa skládá z ještě menších částí, které nicméně, jak vyplývá z jeho slov, nejsou vnímatelné, a nejsou tedy přirozeným tělesem, tj. uskutečněným tělesem složeným z látky a formy. Cílem Jedajova dílčího pojednání je lépe uchopit a ozřejmit Averroovu teorii, neboť, jak sám praví, „na tomto místě nás zmátl význam [Averroova výkladu], a tak jsme vynaložili obrovské úsilí na jeho opravu, a to proto, že pochybností na tomto místě není málo“.⁵ Z toho důvodu Jedaja ve svém komentáři daný problém do hloubky analyzuje a nabízí vylepšenou, smysluplnější verzi Averroovy formulace.⁶

1. Averroovo pojetí první pohybované části

Aristotelés si ve *Fyzice* několikrát pokládá otázku, jaká je minimální část tělesa nutná pro zachování jeho charakteru. Ve své diskusi nicméně nezachází příliš do detailu, a proto se otázku *minimálních částí* přírodních těles snažili podrobněji analyzovat filosofové v pozdějších staletích. Velký rozmach pak nastal zejména v období latinské scholastiky; z toho důvodu se na tuto teorii často odkazuje pod jejím latinským názvem jako na teorii *minima naturalia*. Nicméně scholastičtí filosofové nebyli první, kdo o tomto tématu intenzivněji pojednávali. Historička filosofie Ruth Glasnerová ukazuje, že ještě před nimi kladl na otázku *minima*

⁵ J. ha-Pnini, *Peruš al kicur Ibn Rušd al sefer ha-šma ha-tiv'i šel Aristo* [Komentář k Averroovu shrnutí *Fyziky*], Parma, Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 2612, De Rossi 1399, fol. 170b–171a. ואנחנו כבר התבלבל לנו הענין בזה המקום והשתדלנו על תקונו. השתדלות עצום וזה כי המקום בו ספקות אינם במעט.

⁶ Toto dílčí pojednání najdeme ve výše zmíněném Jedajově komentáři mezi folii 171a až 173a.

naturalia značný důraz ve svých komentářích k *Fyzice* Averroes, což bylo ve vědeckých diskusích posledních desetiletí značně opomíjeno.⁷ Stejnou měrou, ne-li systematičtěji, jak dokazuje Jon McGinnis, se pak tomuto problému věnoval další z velkých islámských filosofů, Avicenna.⁸ Z hlediska obecnějšího kontextu pojednává podrobně o tématu *minima naturalia* například John E. Murdoch.⁹

Obzvláštní pozornosti v otázce minimálních částí přírodních těles se dostalo dvěma pasážím z Aristotelovy *Fyziky*, z nichž jedna se nachází v první knize a druhá v šesté knize. Glasnerová přesvědčivě argumentuje, že diskuse v šesté knize byla zformulována dříve než ta v první knize, a proto se nejprve zaměříme na ni.¹⁰

V deváté kapitole šesté knihy *Fyziky* předkládá Aristotelés svou kritiku Zénónových důkazů o pohybu, tzv. Zénónových paradoxů, jež jsou postaveny na nekonečné dělitelnosti pohybu. Aristotelés obhajuje stanovisko, že „něco nazýváme bílým nebo ne-bílým nikoli proto, že jest taková většina jeho částí nebo jeho hlavní částí; není to však totéž, že něco není v tom a tom stavu, a že něco není v tom a tom stavu celé. Podobně je tomu také u jsoucího a nejsoucího a u všech ostatních protikladů. Neboť něco nutně bude sice v jednom nebo druhém protikladu, nikdy však nebude v žádném celé.“¹¹ Aristotelés zde otevírá problém částí, respektive se snaží dopátrat toho, kolik částí z celku musí být například bílých, aby bylo možno danou věc považovat za bílou. Ještě více se pak přibližuje k problému stanovení nějaké minimální části v otázce pohybu: když rozdělíme pohyb na části, musíme nutně dojít k nějaké poslední, nejmenší části pohybu, protože pohyb v určitém čase není neomezeně dělitelný. Neomezeně lze pohyb dělit pouze v rovině možnosti, nikoli však v rovině uskutečnění.

Druhou z pasáží, které středověcí učenci vztahovali k problému *minima naturalia*, najdeme ve čtvrté kapitole první knihy *Fyziky*.

⁷ R. Glasner, *Ibn Rushd's Theory of Minima Naturalia*, in: *Arabic Sciences and Philosophy*, 11, 2001, str. 9–26.

⁸ J. McGinnis, *A Small Discovery: Avicenna's Theory of Minima Naturalia*, in: *Journal of the History of Philosophy*, 53, 2015, str. 1–24.

⁹ J. E. Murdoch, *The Medieval and Renaissance Tradition of Minima Naturalia*, in: C. Lüthy – J. E. Murdoch – W. R. Newman (vyd.), *Late Medieval and Early Modern Corpuscular Matter Theories*, Leiden – Boston – Köln 2001, str. 91–131.

¹⁰ R. Glasner, *An Early Stage in the Evolution of Aristotle's Physics*, in: *Studies in History and Philosophy of Science*, 81, 2020, str. 25.

¹¹ Aristotelés, *Phys.* VI,9,240a24–29. Citujeme podle: Aristotelés, *Fyzika*, vyd. P. Rezek, přel. A. Kříž, Praha 2010, str. 167 n.

Zde Aristotelés usiluje primárně o vyvrácení Anaxagorova názoru, že všechno je obsaženo ve všem. Na základě tohoto principu je možno si představit, že pokud bychom vzali jakoukoli část nějakého přírodního tělesa, například kousek svaloviny konkrétního živočicha, měla by tato část obsahovat vše, z čeho se daný živočich jakožto celek skládá, včetně všech jeho dílčích tělesných orgánů. Podle Anaxagory není nijak limitováno, na jak velké či malé části můžeme dané součásti těla rozložit, takže tyto části lze dále libovolně dělit. Aristotelés naproti tomu tvrdí:

„Mimoto, je-li nutné, aby bylo libovolně veliké nebo malé i to, čeho část může být taková – míním přitom některou z takových částí, která jest v celku a v níž se dělí – a je-li to nemožné, aby byli živočich nebo rostlina libovolně velicí nebo malí, je zřejmé, že ani kterákoli část; vždyť by tomu bylo stejně i u celku. Maso a kost a takové věci jsou částí živočichů, jako plody rostlin; je tudíž zřejmé, že je nemožné, aby maso nebo kost nebo něco jiného mělo libovolnou míru velikosti, a to buď co do zvětšování, nebo co do zmenšování.“¹²

Aristotelés si ve své reakci na Anaxagorovo učení dává záležet, aby jasně rozlišil mezi abstraktním tělesem, jež není závislé na konkrétní velikosti a lze je neomezeně dělit, například libovolně myslitelná matematická tělesa nebo základní prvky ve své čisté podobě – lze si například představit libovolné množství vody –, a přírodním tělesem, u něhož je vyžadována konkrétní velikost, jako například v přírodě se vyskytující živá tělesa a jejich součásti, u nichž je vyžadována konkrétní velikost a nelze je učinit libovolně velkými či malými.

Aristoteléska přírodní filosofie, která začala být v období středověku systematicky formulována po „znovuobjevení“ Aristotelových spisů,¹³ je

¹² Aristotelés, *Phys.* I,4,187b14–21 (čes. překl. A. Kříž, str. 29 n.).

¹³ Aristotelésův korpus včetně komentářů jeho následovníků uchovávali východní křesťané v soustředěných centrech v oblasti Mezopotámie, Sýrie a Egypta. Poté, co byla tato místa dobyta expandující islámskou říší, začali převážně nestoriánští a jakobínští křesťané překládat uchované spisy do syrštiny a následně do arabštiny. Tento překladatelský proces začal na počátku devátého století a pokračoval až do století následujícího. V této podobě potom pronikla aristoteléska filosofie mezi západní křesťany a Židy poté, co byla přeložena do latiny a hebrejštiny. V případě židovské recepcce však byly důležitým článkem, jak bylo výše zmíněno, Averrovy komentáře k Aristotelovým spisům, a to v hebrejském překladu. Viz D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsīd Society (2nd–4th/8th–10th Centuries)*, London 1998, str. 136–143.

založena na předpokladu, že pro všechny veličiny, jako je pohyb, vzdálenost nebo čas, platí, že sice nejsou nekonečně dělitelné v uskutečnění, avšak v možnosti je lze dělit podle libosti. Aristotelés nepředpokládá nějakou nejmenší část, po jejímž dosažení již nelze dané těleso dále dělit. Domnívá se, že pokud lze skutečně potenciálně uvažovat nad dělitelností látky do nekonečna, potom nebudeme nikdy schopni dospět k nějaké nejmenší možné části. V této otázce se rozchází s atomisty, proti nimž vystupuje: v jeho nauce není prostor pro „atom“ v původním smyslu slova, který je právě takovou nejmenší možnou nedělitelnou částí.

Averroes ovšem přichází s řešením, které obě teorie propojuje, když začleňuje do aristotelského rámce jednotku „nejmenší možné velikosti“. Jak ukazuje Glasnerová, v šesté kapitole svého shrnutí *Fyziky* se Averroes snaží rozšířit Aristotelovu argumentaci a dodává, že po dosažení „nedělitelné velikosti“ již nelze daný prvek dále dělit.¹⁴ V dlouhém komentáři k *Fyzice* potom tuto teorii dále rozvíjí a prohlašuje, že „když odstraníme část ohně a budeme tuto činnost opakovat znovu a znovu, nakonec dosáhneme velikosti, která je taková, že dalším dělením by oheň zanikl, neboť existuje určitá minimální velikost ohně“.¹⁵ Na základě tohoto kritéria lze tedy rozlišit mezi přírodními tělesy, tedy konkrétními tělesy nacházejícími se v přírodě, o nichž platí, že po dosažení určité minimální velikosti je již nelze dále dělit, a abstraktními matematickými tělesy, která lze, právě proto, že jsou abstraktní a nachází se pouze v možnosti, nekonečně dělit, a to s postupem až do libovolně malé myslitelné velikosti.

Teorie *minima naturalia* ovlivnila rovněž Averroovo pojetí pohybu. Glasnerová poukazuje na to, že Averroes přichází v rámci své teorie pohybu s originálním konceptem, jímž je jednotka *první pohybované části* (arabsky *al-mutaḥarrik al-awwal*, hebrejsky *mitno'e'a rišon*, latinsky *primum motum*). Tato první pohybovaná část je představena ve všech třech komentářích k *Fyzice*. Zahrnuje minimální možnou velikost pohybu, která zodpovídá za to, že se konkrétní přirozené těleso pohybuje svým přirozeným pohybem. Ve shrnutí *Fyziky* se dozvídáme:

„První pohybované – to jest to, co se pohybuje ne kvůli své části, která se pohybuje – je to, co se pohybuje v podstatě. V těchto jednoduchých tělesech – která jsou příčinou pochybností – je to právě tato

¹⁴ R. Glasner, *Ibn Rushd's Theory of Minima Naturalia*, str. 18.

¹⁵ Averroes, *Commentarium magnum in Aristotelis physicorum*, in: *Aristotelis opera cum Averrois commentariis*, IV, Venezia 1562, VIII,44, fol. 384K.

minimální možná velikost ohně, kvůli níž se [ohně] pohybuje vzhůru, nebo minimální možná velikost země, kvůli níž se [země] pohybuje dolů, neboť tato pohybovaná [minimální velikost] země a ohně, která je takto popsána, je první pohybovanou částí, protože tento pohyb nemůže nastat pouze v její části z toho důvodu, že menší část ohně již nemůže existovat, neboť velikost existujících věcí má svou mez.“¹⁶

Averroovy úvahy směřují k tomu, že těleso, které by bylo menší než jeho nejmenší možná velikost, by již nebylo schopno svého přirozeného pohybu, protože ztrácí svou formu, která na minimální možné velikosti závisí. Forma ohně je schopna rozpohybovat ohnivou látku směrem nahoru, avšak pokud se tato látka dostane pod hranici minimální velikosti, tento pohyb již není uskutečnitelný. Zároveň již není možné považovat danou věc za oheň.

Averroes vyvinul svůj koncept minimální možné velikosti, protože považoval Aristotelovu odpověď na otázku, která část konkrétně způsobuje přirozený pohyb jednoduchých těles, například pohyb ohně směrem nahoru, za neuspokojivou. Podle Averroa jsou nositeli přirozeného pohybu jednoduchých těles právě tyto jednotky minimální možné velikosti.¹⁷ Ačkoli je nelze považovat za atomy v pravém slova smyslu, Glasnerová se domnívá, že Averroova teorie minimálních přírodních částí je určitou verzí teorie atomismu, neboť se zde předpokládá, že se „přírodní těleso skládá ze skutečných minimálních stavebních jednotek a že žádná fyzikální veličina není nekonečně dělitelná“.¹⁸ Zároveň však zůstává teorií aristotelskou, protože tyto minimální jednotky jsou „podstatnými částmi, tedy jednotkami majícími látku, formu a specifický přirozený pohyb“.¹⁹ Právě tento koncept částí minimální velikosti se stal předmětem zkoumání Jedajova exkursu v sedmé kapitole jeho komentáře k *Fyzice*.

¹⁶ Pokud není uvedeno jinak, jsou všechny překlady do češtiny moje vlastní. Averroes, *Kicur sefer ha-šma ha-tiv'i* [*Shrnutí Fyziky*], in: *Kicurej Ibn Rušd*, vyd. A. Bruino, Riva di Trento 1559, fol. 35a. וזה כי המתנועע הראשון והוא אשר לא יתנועע מפני חלק בו הוא המתנועע מעצמותו והוא באלה הגשמים הפשוטים אשר נפל הספק בגללם הוא השעור היותר קטן שאפשר שיהיה לאש המתנועע למעלה או השעור היותר קטן שאפשר שיהיה לארץ המתנועעת למטה כי המתנועע מן הארץ והאש אשר הוא בתאר הזה הוא המתנועע הראשון מפני שהוא לא תמצא זאת התנועה לחלק ממנו כי לא ימצא לאש חלק יותר קטן ממנו ואמנם היה זה כן בעבור כי שעורי הנמצאות מוגבלים. Viz též R. Glasner, *Averroes' Physics*, str. 154.

¹⁷ R. Glasner, *Averroes' Physics*, str. 155 n.

¹⁸ Tamt., str. 159.

¹⁹ Tamt.

2. Jedaja a první pohybované

Na začátku sedmé kapitoly Jedajova komentáře se vedle prvního pohybuujícího činitele (מניע ראשון, *meni'a rišon*) objevuje také pojem prvního pohybovaného (מתנועע ראשון, *mitno'e'a rišon*). Podobně je tomu také u Averroa, jehož komentář byl Jedajovi předlohou. Aristotelés tvrdí v sedmé knize *Fyziky*, že žádné pohybované se neobejde bez aktivního pohybuujícího činitele, neboť „všechno pohybované je nutně pohybováno něčím“.²⁰ Zároveň platí, že „všechno pohybované jest dělitelné“ a „není-li pohybována část, nutně musí být v klidu také celek“. Řetězení pohybu však musí být nějak ohraničeno, a proto „nutně musí býti jistý první pohybuující činitel“.²¹

Když Jedaja rozvíjí otázku, které věci jsou pohybovány, přičemž stále ještě vychází z Averroova shrnutí, uvádí, že pohybované je dvojího druhu: (1) to, co je pohybováno hmotným pohybuujícím činitelem zvenku, například kámen, jehož pohyb je způsoben pohybuujícím činitelem; (2) to, co je pohybováno samo ze sebe, to znamená, že pohybuující činitel je v něm samotném. V takovém případě je to, co přijímá pohyb, látka, zatímco pohybuujícím činitelem je forma.²²

Koncept *prvního pohybovaného* lze chápat třemi různými způsoby, které Jedaja shrnuje a podrobněji vysvětluje v první části sedmé kapitoly svého komentáře. (1) První pohybované je to, co se pohybuje ve skutečnosti a stojí na prvním místě v řetězci pohybovaných věcí. (2) První pohybované je to, co má pohyb samo v sobě a není poháněno žádným vnějším pohybuujícím činitelem. Jeho pohyb má původ v jeho formě neboli duši. (3) První pohybované z hlediska jednoduchých těles, mezi něž náleží čtyři základní prvky, představuje nejmenší možnou část, která je ještě schopna pohybu.²³

Jedajův výklad zpočátku pečlivě sleduje tok myšlenek Averroova shrnutí, avšak jak postupuje dále, pozastavuje se nad konkrétním Averroovým tvrzením, které nechce přejít bez povšimnutí. Jedaja tudíž otevírá odbočku ve výkladu, v níž se plánuje zabývat tématem minimálních částí. Co konkrétně Jedaja ve svém komentáři Averroovi vytýká?

²⁰ Aristotelés, *Phys.* VII,1,241b35.

²¹ Aristotelés, *Phys.* VII,1,242a40–41; 49–50; 53–54.

²² J. ha-Pnini, *Peruš al kicur Ibn Rušd al sefer ha-šma ha-tiv'i šel Aristo* [Komentář k Averroovu shrnutí *Fyziky*], fol. 165a.

²³ Tamt., fol. 165a–b.

„V našem výkladu jsme došli k závěru, že první pohybované je nejmenší částí, která se může pohybovat, nikoli nejmenší proporcí vůbec. Neboť tato část nutně sestává z [menších] částí, avšak tyto části se nepohybují. Toto vše nutně vyplývá z toho, co říká Ibn Rušd [Averroes], tedy že [první pohybované] je v klidu, když jedna z jeho částí je v klidu. Jak by za předpokladu, že [první pohybované] neobsahuje žádnou smyslově vnímatelnou část, mohlo platit, že jedna jeho část je v klidu, když zároveň není v této části možný pohyb? Neboť jak přivést k pohybu něco, čehož množství není smyslově vnímatelné, ba nachází se pouze v intelektu? Dále [Averroes] neustále tvrdí, že je [první pohybované] tou nejmenší částí země či ohně, která se pohybuje, a [zároveň] netrvá na tom, že je to nejmenší proporce, která se [v dané substanci] nachází. Ukazuje, že i když je [první pohybované] tím nejmenším, co se pohybuje, není nejmenší částí z hlediska množství. A to bys měl pochopit.“²⁴

Jedaja tedy v první části svého exkursu shrnuje, že na základě Averroova učení je možno považovat *první pohybované* za nejmenší část, která je ještě stále schopna pohybu, nikoli za nejmenší část vůbec. Podle Averroova tvrzení totiž sestává tato první pohybovaná část z ještě menších částí, které jsou menší než minimální část. Jak se potom může první pohybované vůbec pohybovat či být v klidu, když se skládá z ještě menších částí, o nichž Averroes tvrdí, že se samy o sobě nejsou schopny pohybovat či být v klidu? Averroes dokonce dodává, že první pohybované je v klidu, když jedna z jeho částí je v klidu, čímž si ve svých výrocích protirečí, neboť dříve tvrdil, že žádná z těchto menších částí sama o sobě pohybu schopna není. Proto si Jedaja bere za svůj úkol tento rozpor vyřešit.

Na samém počátku svého výkladu vychází Jedaja z aristotelské filosofie. Aristotelés v deváté kapitole první knihy *Fyziky* definuje prvotní látku jako látku zbavenou formy, jejíž existence v uskutečnění je však bez formy nemožná. Uskutečněnou látkou je potom *vnímatelné* těleso, jehož definicí je, že se skládá z látky a formy, a je tedy přírodním tělesem. V případě, že je forma součástí přírodních těles, pojí se k této formě pro

²⁴ Tamt., fol. 171a. וכבר המשכנו ביארנו על שזה המתנועע הראשון אשר הניח הוא החלק. כי הנה זה החלק בהכרח יש לו חלקים, אלא היותר קטן שימצא נע, לא השיעור היותר קטן שימצא ממנו. כי הנה זה החלק בהכרח יש לו חלקים, אלא שאין לו חלקים יתנועעו. וזה כולו הכריחנו עליו העיון מהיותו אומר שהוא ינוח בנוח חלק ממנו, ואילו היה אין לו חלק כלל שיוחש ושיוורמו, איך יאמר שינוח חלק ממנו, ושבחלק ממנו אי אפשר בו תנועה, כי איך תוציא תנועה במה שאין כמות לו לחוש, ואם כמות לו בשכל מצד שיונה מתדבק. ועוד כי הוא קורא אותו תמיד מה שהוא מהשיעור יותר קטן שימצא לארץ מתנועע או לאש, לא שיחליט המאמר כלל שיהיה הוא השיעור היותר קטן שימצא. וזה יורה כי אם הוא היותר קטן נע, אינו היותר קטן בכמות ודע זה

ni specifický pohyb, například k formě ohně se pojí schopnost pohybovat se směrem nahoru, zatímco země je ze své přirozenosti pohybována směrem dolů. Z toho vyplývá, že každé vnímatelné těleso, nebo i jeho část, je pohybováno specifickým přirozeným pohybem závislejícím na jeho formě. Tento pohyb, jenž je činností formy, se nazývá substanciální pohyb a odvíjí se od vlastností dané substance, které doplňují činnost dané formy. Oheň pro svou lehkost stoupá nahoru, zatímco země pro svou tíži klesá dolů.²⁵

Pro lepší přehlednost lze na základě Jedajova textu zrekonstruovat následující premisy:

- (P1) Není možné, aby existovala v uskutečnění látka bez formy.²⁶
- (P2) Když se vnímatelné těleso nebo jeho část pohybuje, pak způsob tohoto pohybu odpovídá specifické formě daného tělesa.²⁷
- (P3) Forma je v dané substanci přítomna pouze tehdy, pokud je možno pozorovat pro ni specifický pohyb.²⁸

²⁵ Do výčtu elementárních vlastností připojuje Jedaja i lehkost a tíži, což jsou vlastnosti „doplňující činnost formy“. Vlastnosti ohně, tedy horkost a suchost, tak doplňuje vlastnost lehkosti, takže se oheň pohybuje přirozeným pohybem směrem vzhůru. Viz J. ha-Pnini, *Ktav ha-hit'acmut* [Spis o vyvrácení], par. 79, in: R. Glasner, *Vikuach mada'i filosofi be-me'a ha-arba esre. Ha-ma'amar be-hafchej ha-mahalach u-Ktav ha-hit'acmut le-Jedaja ha-Pnini*, Jerusalem 1998, str. 204.

²⁶ J. ha-Pnini, *Peruš al kicur Ibn Rušd al sefer ha-šma ha-tiv'i i šel Aristo* [Komentář k Averroovu shrnutí Fyziky], fol. 171a: „Hle, z Aristotelova výkladu, který je možno najít dříve v této knize a o němž není pochyb, nutně vyplývá, že trvání prvotní látky je bez formy, avšak je nemožné, aby [látka] existovala bez formy v uskutečnění.“ *הנה ממה שהתחייב מהיצעות ארסטו במה שעבר מזה הספר והוא ממה שאין ספק בו שעמידת החמר הראשון ערום בלא צורה ושמציאיותו חוץ לצורה בפועל נמנע*.

²⁷ Tamt., fol. 171b: „Když přijmeme tuto druhou premisu, tedy že pohyb je připojen k formě a že není pravda, že forma může existovat v látce bez pohybu ve [věci] z nich složené [tj. z látky a formy], v souvislosti s tím jsme o ní [formě] řekli, že je přírodní a její přirozenost je počátkem pohybu. Z toho nutně vyplývá pravdivý závěr, že každé vnímatelné těleso nebo část vnímatelného tělesa se pohybuje určitým pohybem, který odpovídá jeho formě.“ *וכאשר סברנו אל זה הקדמה שנית והוא שהתנועה במלי התנועה המורכב מהם עם מה שהוא כמו שאמרנו נמשכת אחר הצורה וששקר הוא מציאות בחמר מבלי התנועה המורכב מהם עם מה שהוא כמו שאמרנו טבעי והטבע התחלת התנועה. היה יתחייב תולדה אמיתית שכל גוף מושך או חלק גוף ייחש הוא מתנועה או יז תנועה לפי צורתו*.

²⁸ Tamt., fol. 172a: „Hle, člověk, jehož směsný substrát tíhne k určitým vlastnostem, bude mít rychlejší racionální mohutnost a činnosti s ní spojené, jako rozjímavost a jí podobné [vlastnosti]. A stejně tak bude [rychlejší] ve svém pohybu jeho pohybová mohutnost [a činnosti s ní spojené], jako běsnění, nadvláda, hlasitost a jim podobné, než v jiném člověku, jehož směsný substrát zeslábl.“ *הנה האדם אשר יטה מזגו אל איכויות ידועים תהיה הנפש המדברת בו יותר מהירה בפעולותיה מן ההתבודדות והדומה לו וכן נפשו החיונית בתנועתה מן הכעס והשררה והרם ודומיהם מאישר אחר חלוש המזג ההוא*.

(P4) Minimální část je stále ještě pohybována formou.

(P5) Menší než minimální část již není pohybována formou.

K premisám (P4) a (P5) se vztahuje následující pasáž, kterou pro její význam přikládám rovněž v plném znění:

„Stejně tak je možno vzít tak malou část ohně, která je minimální velikostí, až nepocítíš horkost a suchost [ohně], a která nebude činit podle [své přirozenosti], tedy ani stoupat nahoru, ani tíhnout k horizontu, neboť oslabení vlastností [ohně] je příčinou zeslábnutí jeho pohybu. A to i přesto, že mu náleží forma. A proto je první pohybované tím nejpomalejším [tj. má nejmenší možný pohyb] (*ha-joter mit'acher*), co nese elementární části.²⁹ Protože je nejpomalejší,³⁰ menší část už by se nepohybovala vůbec. Neboť pokud by se pohybovala, znamenalo by to, že je ještě nějaká pomalejší [část] nebo že si [části] nerovně co do velikosti jsou rovny co do pohybu, a to je nesmysl.“³¹

S využitím premis (P2) a (P5) je potom možno vyvodit závěr, že (Z1) menší než minimální část nemá žádný specifický pohyb. Ze závěru (Z1) a premisy (P3) dále vyplývá druhý závěr, že (Z2) v části, která je menší než minimální část, není přítomna forma. Tento závěr je však v rozporu s premisou (P1), tedy že v uskutečnění nemůže existovat látka bez formy.

Jak lze tedy shrnout na základě výše řečeného, Averroes rozporuplně tvrdí, že první pohybované – které je definováno jako *vnímatelná* věc, neboť má alespoň minimální možnou velikost – se skládá z takových částí, z nichž každá je menší než minimální část a není v nich přítomen

²⁹ První pohybované je nejmenší částí schopnou se vůbec pohybovat, a proto je velikost jeho pohybu nejmenší. S růstem částí narůstá z důvodu větší síly také jejich pohyb. Minimální možná část ohně bude mít tedy nejmenší možný pohyb, protože má nejmenší sílu. Srv. Aristotelés, *Phys.* IV,8,216a14–16: „Vidíme totiž, že to, co má větší sílu ať tíže nebo lehkosti, pakliže všechno ostatní se chová stejně [podle tvarů], pohybuje se skrze stejný prostor rychleji, a to podle poměru, v kterém jsou k sobě velikosti věcí.“

³⁰ Domněnka, že první pohybované jakožto nejmenší část tělesa má nejmenší pohyb, vychází z Averroovy teorie, v níž je jednotlivý pohyb tělesa považován za sumu pohybů veškerých jeho částí. Viz R. Glasner, *Averroes' Physics*, str. 156.

³¹ J. ha-Pnini, *Peruš al kicur Ibn Rušd al sefer ha-šma ha-tiv'i šel Aristo [Komentář k Averroovu shrnutí Fyziky]*, fol. 172b: וכמו שאפשר שיוקח חלק קטן מן האש שהוא בתכלית הקטן עד שלא יורגש חומו ויבשו ולא יפעל כן לא יעלה ולא יבקש האופק כי חלשת איכותו סבה להחלש התנועה ואם הוא בעל צורה ועל כן היה המתנועע הראשון הוא היותר מתאחר שנושא בחלקי היסוד ואחר שהוא היותר מתאחר היה הקטן ממנו אינינו מתנועע כלל כי אם היה מתנועע היה שם יותר מתאחר או היו הבלתי שוים בגודל שוים בתנועה וזה שקר.

ani pohyb, ani forma, z čehož vyplývá, že je není možno považovat za vnímatelné části. Před Jedajou tak stojí logická výzva, kterou je nutno vyřešit: první pohybované, jež je považováno za vnímatelnou věc, se skládá z menších nevnímatelných částí. Jedaja se ve své odpovědi uchyluje k tvrzení, které je předloženo v premise (P3), tedy že přítomnost formy v dané substancii souvisí s patrností jejího specifického pohybu. Jak bude ovšem ukázáno níže, tato premisa není pravdivá za všech okolností.

Jedaja demonstruje proměnlivý charakter této premisy pomocí analogie s nemocným člověkem. Duše člověka, která je jeho substanciální formou, za běžné situace způsobuje, že se člověk pohybuje pro něj specifickým způsobem, jenž zahrnuje například chůzi po dvou končetinách. Jakmile je však oslaben nemocí, není náhle schopen se v aktuálním stavu pohybovat způsobem, který je pro jeho formu specifický. To ovšem neznamená, že v daném čase není jeho duše přítomna. Pravým důvodem jeho nepohyblivosti není absence formy, ale pouze dočasná neschopnost formy viditelně se projevit. Společně s oslabením vlastností doplňujících substanciální pohyb dané formy se oslabí viditelnost projevu této formy. Tuto myšlenku Jedaja rozvíjí následovně:

„Když [první pohybované dospěje] na konec [vzhledem ke svému dělení], bude části z něj vyňaté opět náležet forma, protože je vnímatelným [tělesem]. Není to tak, že by v ní [tj. vyňaté části] kvůli její minimální velikosti ustaly činnosti [vyplývající] z vlastností [dané formy]. Když ustanou činnosti [vyplývající] z vlastností [náležejících k dané formě], projev této formy bude skrytý. A je-li tomu tak, pak není pohybována, neohřívá se ani neochlazuje, i když jí forma [stále] náleží. A pokud je v ní [stále] od přirozenosti horko či chlad, je to podobné jako to, co se stane nemocnému člověku, když podlehně krajní slabosti, křehkosti a zranitelnosti svých údů, nevzmůže se na pohyb a jen leží. A to i přesto, že se s ohledem na svou pohybovou duši, která se v něm nachází, cítí svou přirozeností pohybován.“³²

Tato úvaha vychází z rozlišování mezi bytím v uskutečnění a bytím v možnosti. Ve formě jsou uchovávány specifické vlastnosti daného tělesa v možnosti vždy, a to i v případě, kdy je jeho velikost aktuálně natolik

³² Tamt., fol. 173a: ואחר שהוא בתכלית החלק הנלקח ממנו הוא גם כן בעל צורה אחר שהוא מוחש לא שבו פסקו פעולת האיכויות לדקות כמוותו ועם הפסק פעולת האיכויות תהיה פעולת הצורה נסתרת והיה אם כן בלתי מתנועע. ואם הוא בעל צורה כמו שהוא בלתי מחמם או מקרר. ואם בו חום או קור בטבע כמו שיקרה בחולה כשיניעוהו תכלית הכחש והרוזון ודלות האברים שהוא לא יתחזק על התנועה וישכב תמיד ואם הוא מרגיש מתנועע בטבע מצד הרוח הנפשי שבו.

malá, že jen stěží můžeme odhalit jeho skutečný charakter. To ovšem neznamená, že by se za odlišných podmínek tyto vlastnosti neprojevovaly. Například kdyby se k této malé části, která je tu k dispozici, připojila další malá část a jejich velikost by se zvětšila alespoň na minimální možnou velikost. Ohně, jehož přirozenými vlastnostmi jsou horkost a suchost, je v možnosti schopen stoupat vzhůru i v případě, že je jeho velikost menší než minimální. Jeho přirozenost zůstává skryta, protože pro svou malost není schopen tyto vlastnosti uskutečnit. Přirozené vlastnosti ohně jsou však i nadále uchovávány jeho formou v možnosti, z čehož vyplývá, že forma daného prvku uchovává jeho přirozenou identitu. To zaručuje, že není možné, aby se zárodek ohně později – poté, co nabude na velikosti, a jeho vlastnosti tak zesílí – začal projevovat jako voda nebo země.³³ Nicméně řešení daného problému, jak uvidíme v další části tohoto článku, je mnohem komplikovanější než řešení, které nabízí samotné učení o bytí v možnosti a uskutečnění. Jak Averroova, tak Jedajova úvaha se totiž vztahují ke konkrétnímu vnímatelnému tělesu, které se neustále určitým způsobem nachází v uskutečnění, přestože to nemusí být na první pohled patrné.

Výše uvedená zmínka o zárodku ohně v nás může vyvolat představu semene, které je schopno si uchovat svou přirozenou identitu v možnosti, avšak teprve po svém vyklíčení a vývinu se může naplno projevit jeho skutečná přirozenost. Ostatně Jedaja popisuje podobnou analogii ve svém spise *O individuálních formách*. Forma je nezanedbatelným účastníkem jak při samotném vzniku tělesa, tak při zachování jeho výjimečné identity, s níž se pojí přesně vyměřené specifické vlastnosti, které jsou přiděleny tělesu podle jeho druhu. Na celém procesu mají podíl rovněž „nebeská tělesa, která pomáhají dané formě vybrat a připravit části hmoty, z nichž vznikne semeno vhodné pro přijetí formy daného druhu. A proto je řečeno v druhé knize *Fyziky*, že účinná příčina

³³ Tamt., fol. 172a: „Vskutku, s čím se můžeš setkat z hlediska vlastností, je to, co vyjde najevo při pozorném nahlížení, tedy že vlastnosti dokončují činnost formy a napomáhají jejím projevům. A tak si můžeš všimnout u velkého ohně, že jeho pohyb směrem nahoru je rychlejší, protože horkost a suchost jsou v něm nejsilnější a jsou také mnohem zjevnější příčinou dokončeného pohybu, než je tomu u horkosti a suchosti, jež jsou v malém ohni v menší míře. Substanciální pohyb je činností formy, protože forma uchovává přirozenost.“ אמנם איך תתראה מצד האיכות הוא ממה שיראה בהתבוננות וזה כי האיכות משלימים פעולת הצורה מאד ועוזרים על יציאתה. ואתה תראה האש הגדולה תמחר העלייה מצד שהחום והיובש בה החזקים והם סבה להשלים התנועה השלימה מבוארת יותר מאשר יעשו החום והיובש הקטנים באש הקטן. והתנועה העצמית פעולת הצורה כי הצורה שמירת הטבע.

a forma jsou ve většině přírodních věcí jedním“.³⁴ V hlavní části procesu vznikání je rozhodujícím účastníkem, který vede pohyb semene za účelem dokončení celého procesu, právě forma, jež zastupuje tvořivou schopnost v daném tělese a jež vybere takové části základních prvků, které se hodí pro tento jedinečný substrát.³⁵

Jedajovo stanovisko vyplývající z výše nastíněné diskuse podobnosti určitých rysů připomíná dvě různé teorie. První z nich je teorie *rationes seminales*, respektive *spermatikoi logoi*, pocházející původně ze stoické filosofie. Tato teorie pronikla například do myšlení Filóna Alexandrijského. V aristotelské filosofii je ustavičné vznikání stejných druhů vysvětleno pomocí vyživovací mohutnosti duše.³⁶ Ve Filónově myšlení je však tato schopnost nahrazena semennými esencemi (*spermatikai úsiai*), v nichž jsou uloženy semenné racionální principy (*spermatikoi logoi*) všech rostlin a vyšších druhů, které jim propůjčují schopnost rozmnožování, a tedy uchování svého druhu po mnohé generace.³⁷

Druhou teorií je pak antický atomismus. Součástí této nauky jsou ohraničené jednotky, předchůdci atomů, které se nemění dokonce ani za proměnlivých okolností. To je v rozporu s pozdějším filosofickým myšlením a také s možností pozorovat vliv měnící se teploty na daný prvek. Jedajovo pojetí minimálních částí však nepředpokládá neměnnost těchto částí, neboť nejsou považovány za jednotky odlišného ontologického řádu, jako je tomu u atomistů. Spíše je možno si představit, že jím pojímané minimální části základních prvků jsou samy o sobě nahodilými skutečnostmi tohoto světa, a to z toho důvodu, že se vyskytují ve světě, jenž podléhá různým vlivům. Ilustrovat to můžeme na příkladu minimálního množství vody, které je ještě schopno se pohybovat, jako jsou

³⁴ J. ha-Pnini, *Ma'amar ba-curot ha-'išijot* [Pojednání o individuálních formách], Paris, Bibliothèque nationale de France, Ms. hebr. 984, fol. 67b: מהם שנאמר שצורת המוליד הנה עם עזר הכוכבים תברור ותכין חלקי חמר יתהוה מהם זרע נאות אל קבול צורת המין ההוא. ועל כן נאמר בשני מן השמע שהפועל והצורה אחד ברוב הדברים הטבעיים

³⁵ Tamt.: „Poté však ustane v semeni činnost jeho ploditele [tj. otce] a semeno samo směřuje k dokončení svého vzniku. To, co jím pohybuje směrem k dokončení, je vedle nebeských těles forma, tj. tvořivá síla, která je v něm, a ta vytříbí každou částičku základních prvků hodicích se přesně pro tento jedinečný směsný substrát, zatímco zbývající z nich odloží stranou.“ הזרע ויתנועע מן הזרע ויתנועע ואחר כן פסקה פעולת המוליד מן הזרע ויתנועע “זאת ההשלמה אחר הכוכבים הוא הצורה כלומר הכח המצייר אשר בו שהוא יברור כל מה שיאות אל המזג שהוא המיוחד מחלקי היסודות ויראה וידחה זולתם

³⁶ Aristotelés, *De an.* II,4,415a25–30.

³⁷ Filón Alexandrijský, *De opif.* 43. Srv. H. A. Wolfson, *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity, and Islam*, I, Cambridge 1962, str. 342 n.

například kapky deště padající k zemi. V případě chladného vzduchu je minimální množství vody, jež může dopadnout na zem, o něco menší, než by tomu bylo v teplém vzduchu. Vyšší teplo totiž znamená, že by se příliš malé minimální množství vody mohlo vypařit ještě předtím, než by vůbec dopadlo na zem.

3. Jedaja a rozlišování mezi pojmy *guf* a *gešem*

Při zkoumání Jedajovy analýzy si můžeme všimnout určitého rysu jeho komentáře, a tím je tendence k obezřetnosti ve chvíli, kdy používá různé výrazy pro těleso. Tvrzení, že „těleso je nekonečně dělitelné“, totiž můžeme chápat různými způsoby, neboť slovo „těleso“ může mít různé významy, které spolu sice souvisí, nicméně nejsou identické. Lze to přiblížit následujícím příkladem. Opět si představme kapku vody vznikající ve vzduchu. Podle aristoteléské teorie je přirozené místo vody níže než přirozené místo vzduchu, takže vznikající kapka bude mít tendenci padat dolů k zemi. Pokud se kondenzující voda rozdělí do částíček příliš malých, dejme tomu menších než 1 μl , dojde podle Aristotela k tomu, že se tyto částíčky opět vypaří, tj. promění na vzduch, dříve než dopadnou na zem.³⁸ Z tohoto hlediska tedy můžeme předpokládat nějakou krajní mez množství vody v jedné kapce. Kdyby byla daná kapka vody menší než stanovený limit, tedy měla například 0,5 μl , potom by, jak by řekl Jedaja, nebyla schopna pohybovat se pro ni přirozeným pohybem směrem k zemi, neboť forma by již nebyla schopna pohybovat látkou. Kdyby se však spojily dvě kapky vody o menší než minimální velikosti v jednu dostatečně velkou kapku vody, potom by se již byly schopny pohybovat pohybem přirozeným vodě. Z toho důvodu Jedaja píše, že menší než minimální část je jako nemocný člověk, který je sice aktuálně neschopen pohybu, avšak stále má schopnost pohybu v možnosti.

Jádro problému Averroovy koncepce by z pohledu příkladu s minimální kapkou vody spočívalo v tom, že pokud by se takováto 1 μl kapka pohybovala směrem k zemi, bylo by možno si představit, že jakákoli

³⁸ Tímto způsobem uvažuje Aristotelés ve svém spise *O vzniku a zániku* (*De gener. et corr.* I,2,317a27–30). Čím menší jsou části, do nichž se rozdělí množství vody dopadající na zem, tím rychleji se tyto části vody promění ve vzduch; pokud se však nahromadí do většího celku, celý proces se zpomalí. Na základě Aristotelovy teorie částice vody zaniká a namísto ní vzniká něco zcela nového, tedy vzduch. Naproti tomu pokud aplikujeme Jedajovu teorii, část vody zcela nezanikne a nezmění se ve vzduch, ale stále si zachovává určitou formu vody.

její 0,5 μ l část se v téže chvíli pohybuje směrem k zemi, přestože sama o sobě toho schopna není. A tak se tato kapka není schopna pohybovat jedním způsobem, tedy sama o sobě, zatímco druhým způsobem, tedy jako součást většího celku, se pohybovat může. Menší než minimální část daného tělesa je tak v daném okamžiku schopna i neschopna toho, aby byla pohybována formou. Jedaja se pokusil tento problém vyřešit zavedením odlišného chápání dvou pojmů pro „těleso“.³⁹

Jak z terminologického, tak z koncepčního hlediska je Jedajovo řešení daného problému inovativní. V rámci středověké židovské filosofie je jeho důsledné rozlišování mezi dvěma hebrejskými pojmy, *guf* (גוף) a *gešem* (גשם), které jsou tradičně považovány za synonyma pro „těleso“, veskrze originální. Slovo *guf* Jedaja používá, když mluví o vnímatelném přírodním tělese neboli tělesném celku, naopak slovo *gešem* má zřejmě, jakožto obecnější pojem, představovat cosi tělesného, co však rovněž existuje v uskutečnění, a nikoli v pouhé možnosti. *Guf* nemůže existovat, pokud nemá celistvou formu, zatímco *gešem* může existovat i v porušené formě.⁴⁰

Kapka vody, která odpovídá alespoň požadované minimální velikosti, je příkladem tělesa zvaného *guf*. Pokud se tato kapka pohybuje, každá její část se pohybuje spolu s ní. Tyto menší části jsou součástí jednoho neporušeného tělesného celku zvaného *guf*, ale každou jednotlivou z nich je možno považovat za *gešem*, které souvisí s čímsi tělesným. Menší než minimální část vody, jež je pouze čímsi tělesným, *gešem*, nikoli tělesným celkem, *guf*, je sama o sobě neschopna pohybu, ale jako součást tělesného celku, *guf*, je již schopna být pohybována. V tomto smyslu lze tedy uvažovat o dělitelnosti daného tělesa, protože je složeno z minimálních částí, z nichž každá se skládá z ještě menších částí, které jakožto samostatně stojící představují cosi tělesného, *gešem*, jež je z obecného hlediska nekonečně dělitelné.

³⁹ Aristotelské pojmy možnosti a uskutečnění jsou rovněž součástí Jedajova řešení, nicméně nepředstavují konečnou odpověď na to, jak se vyskytují menší než minimální části těles v přírodě. Menší než minimální části jsou také uskutečněné části, avšak od částí, které mají alespoň minimální velikost, se odlišují mírou svého uskutečnění. Jedajovo řešení tedy uplatňuje dva způsoby výskytu uskutečněných hmotných částí, z nichž jedny jsou uskutečněny v dokonalejší míře a existují v neporušené podobě (*guf*) a druhé jsou uskutečněny méně dokonale a existují v porušené podobě (*gešem*).

⁴⁰ *Gešem* je ovšem považováno stále ještě za přírodní substanci, a ne za těleso jako kvantitu, neboť náleží do kategorie substance, nikoli do kategorie kvantity. Více o tomto tématu viz Ch. Pfeiffer, *Aristotle's Theory of Bodies*, Oxford 2018.

Abychom lépe pochopili, v čem spočívá Jedajova konceptuální inovace, je nezbytné podívat se na pojmy *guf* a *gešem* z historické perspektivy. V židovské a arabské filosofické tradici přistupují různí představitelé k těmto pojmům v zásadě podobným způsobem. Například středověký židovský překladatel filosofických spisů Šmu'el Ibn Tibbon ve svém slovníku *Peruš ha-milot ha-zarot* vysvětluje, že *gešem* a *guf* jsou dvě slova vypovídající o jedné věci; slovo *gešem* je aramejské, a protože se podobá pojmu v arabštině (*džism*), dává on sám přednost právě tomuto slovu, avšak všimá si, že Maimonides používá ve svých hebrejsky psaných spisech slovo *guf*.⁴¹

Na druhou stranu v rámci logické terminologie je pojem *gešem* mnohem abstraktnější a je synonymem pro podstatu (עצם, *ecem*), přičemž zahrnuje vše a je považován za nejvyšší rod.⁴² Al-Fārābī ve svém úvodu k aristotelské logice, který byl do hebrejštiny přeložen Šmu'elem Ibn Tibbonem pod názvem *Hatchalot ha-nimca 'ot*, tvrdí, že existuje „šest druhů těles: nebeské těleso, mluvící živočich, nemluvíci živočich, rostliny, minerály a čtyři základní prvky“.⁴³ Arabský pojem pro těleso, *džism* (pl. *adžsām*), byl přeložen do hebrejštiny jako *gešem* (pl. *gešamim*).

Jedaja v rámci svého výkladu o prvním pohybovaném zmiňuje v závislosti na kontextu jak *guf*, tak *gešem*. Z jeho systému používání lze vyvodit, že každý z obou pojmů má zastupovat jednu specifickou věc, poněkud odlišnou od druhé. Jasná snaha o rozlišení mezi oběma výrazy vyplývá například z pasáže, v níž Jedaja tvrdí, že vnímatelné těleso (גוף מוחש, *guf muchaš*), ať už celek, nebo jeho část,⁴⁴ je pohybováno určitým pohybem, který závisí na jeho specifické formě:

„Když rozdělíme první pohybované a budeme předpokládat, že každá jeho část je smyslově vnímatelná podle toho, o čem jsme se [dříve] přesvědčili, bude tato smyslově vnímatelná [část] nutně nositelem jiné formy, která se nazývá *gešem* [tj. cosi tělesného].“⁴⁵

⁴¹ S. Ibn Tibbon, *Perush ha-Millot ha-Zarot. Appendix to Maimonides, Moreh ha-Nevukhim*, vyd. Y. Even-Shemuel, Jerusalem 1987, str. 38 n.

⁴² J. Klatzkin, *Ocar ha-munachim ha-filosofijim. Thesaurus philosophicus linguae hebraicae*, 1, Berlin 1928–1933, str. 121.

⁴³ Tamt., str. 120.

⁴⁴ Zde by mohl mít Jedaja na mysli, že buď je v pohybu celé těleso, nebo jen jeho část, která je s ním však stále propojená, jako například končetina.

⁴⁵ Smyslově vnímatelná část je nositelem jiné formy v tom smyslu, že není dokonale uskutečněnou celistvou formou, tělesným celkem, ale formou porušenou, pouze čímsi tělesným – viz níže. J. ha-Pnini, *Peruš al kicur Ibn Rušd al sefer*

Ještě dříve ve svém komentáři v rámci výkladu Averroova shrnutí poskytuje Jedaja další náhled na to, jak se od sebe odlišují pojmy *guf* a *gešem*. K definici pohybovaného podané Averroem připojuje poznámku a vysvětluje, že pohybované je dvojího druhu: prvním z nich je *guf*, tělesný celek, zatímco druhým je *gešem*, cosi tělesného, jež je možno libovolně dělit. Když je *gešem* rozděleno na části, každá z jeho částí je rovněž zvána *gešem*.⁴⁶

V další pasáži rozlišuje Jedaja mezi dvěma druhy základních vlastností, přičemž jednu skupinu nazývá jednoduchými vlastnostmi, které jsou provázané s jednoduchými tělesy, *ha-gešamim ha-pšutim*, a druhou zase složenými vlastnostmi, které jsou provázané se složenými tělesy, *ha-gufot ha-murkavim*.⁴⁷ Z toho je rovněž patrné, že *gešem* označuje tělesa jednodušší struktury, kdežto *guf* je těleso složitějšího charakteru. Pokud rozdělíme *gešem*, které je podle definice libovolně dělitelné, na části, bude každá z nich svým složením identická. Naopak *guf* tímto způsobem dělit nelze, protože to jeho forma neumožňuje.

Nejjednodušším tělesům náleží forma základních elementů (צורת היסודות, *curat ha-jesodot*), která je určena elementárními vlastnostmi. Jedaja ve shodě se svým současníkem Gersonidem zastává názor, že elementární vlastnosti jsou elementárními formami.⁴⁸ V Jedajově výčtu

ha-šma ha-tiv'i šel Aristo [Komentář k Averroovu shrnutí Fyziky], fol. 171b: היה יתחייב תולדה אמתית שכל גוף מוחש או חלק גוף ייחש הוא מתנועע אי זו תנועה לפי צורתו והיה אם כן כאשר חלקנו המתנועע הראשון והצענו כל חלק ממנו מוחש לפי מה שהכרחנו היה יתחייב שיהיה המוחש ההוא בעל צורה אחר שקראו גשם.

⁴⁶ Tamt., fol. 168a: „O něm lze říct, že se pohybuje, a jeho bytím je těleso (*guf*), protože ‚být pohybován‘ se vztahuje k látce, zatímco ‚pohybovat‘ se vztahuje k formě. Hle, jeho tělesovitost (*gufijut*) a jeho látkovost (*chomrijut*) budou ještě [prozkoumány] individuálně. Tím zbývajícím je těleso (*gešem*), které je takovým tělesem, o němž lze říct, že je vždy pohybovatelné a dělitelné. Protože je tělesem (*gešem*) a lze je dělit, pak je-li rozděleno na části, bude každá jeho část také tělesem (*gešem*).“ נאמר לו שהוא מתנועע והוא הייתו גוף כי ההתנועעות מיוחס לחמר כהתייחס ההנעה לצורה. והנה גופיתו וחמריותו עודם [נחקר] בעינים והנשאר הוא גשם שהוא במה שהוא גשם נאמר לו מתנועע ומתחלק תמיד ואחר שהוא גשם ומתחלק הנה כאשר יתחלק לחלקים היה כל חלק ממנו גשם.

⁴⁷ Tamt., fol. 178b: „Obecně bude příčina každé činnosti známa s ohledem na elementární vlastnosti. Buď to se jedná o jednoduché [vlastnosti] jako v případě jednoduchých těles (*gešamim*), nebo o složité [vlastnosti] jako v případě složitých těles (*gufot*).“ ואם המורכבים כגופות המורכבים.

⁴⁸ Levi ben Geršom, známý také pod polatinštěnou podobou jména Gersonides (1288–1344), je rovněž jedním z představitelů středověkého židovského averroismu a nutno podotknout, že mnohem proslulejším než Jedaja. Jeho komentář k Averroovu shrnutí *Fyziky* pravděpodobně z časového hlediska předchází Jedajův, a proto

elementárních vlastností však najdeme kromě horkosti, studenosti, suchosti a vlhkosti také lehkost a tíži. Celkem tedy podle něj existují nikoli pouze čtyři elementární vlastnosti, ale šest.⁴⁹

Vedle elementárních těles se vyskytují složitější tělesa, která se dělí na dva druhy: homogenní tělesa (מתדמי החלקים, *mitdamej ha-chalakim*) a různorodá ústrojná tělesa (גופים כליים, *gufim kelji'im*). Prvnímu druhu složených těles náleží homogenní, respektive přirozená forma (צורה מז' גיח, *cura mizgit*),⁵⁰ druhému pak substanciální forma (צורה עצמית, *cura acamit*). Rozdíl mezi oběma formami spočívá podle Jedaji v tom, že přirozená forma, *cura mizgit*, náleží ke kategorii vlastnosti (איכות, *ej-chut*), a proto je schopna podstoupit jak kvalitativní, tak kvantitativní změny, mezi něž náleží libovolná dělitelnost na části. Naproti tomu substanciální forma (*cura acamit*) patří, jak napovídá její jméno, do kategorie substance (עצם, *ecem*). Je sice možné, aby na ní probíhal určitý druh kvantitativních změn (například růst), ale nelze ji libovolně dělit na části, neboť překročením krajní meze porušenosti sebe samé by jako celek zanikla.

Přirozená forma (*cura mizgit*) by tak nejspíše mohla být součástí tělesa, které je nazýváno *gešem*. Substanciální forma však, jak ukazuje Jedaja, rozhodně není tělesem, které lze libovolně dělit na části, a proto se tento autor přiklání k tomu, abychom taková tělesa nazývali výrazem *guf*.⁵¹ V návaznosti na to vyžaduje, aby první pohybované, které

je zde jeho postoj brán v potaz. Viz R. Glasner, *The Evolution of the Genre of the Philosophical-Scientific Commentary. Hebrew Supercommentaries on Aristotle's Physics*, in: G. Freudenthal (vyd.), *Science in Medieval Jewish Cultures*, Cambridge 2012, str. 189.

⁴⁹ Podle Jedaji se těchto šest elementárních vlastností dělí na dva druhy: vlastnosti, které jsou navázány na substrát (horkost, studenost, suchost a vlhkost), a ty, které jsou navázány na formu (lehkost a tíže). Vlastnosti související s formou jsou potom příčinou specifického pohybu základních prvků, například lehkost je příčinou toho, že se oheň pohybuje vzhůru, zatímco tíže způsobuje, že se země pohybuje dolů. Viz R. Glasner, *Vikuach*, str. 74.

⁵⁰ *Mezeg* je výsledkem interakce mezi elementárními vlastnostmi, z nichž některé v daném vztahu působí aktivně a některé pasivně, až je dosaženo kýženého poměru a složení daného substrátu, jímž je *mezeg*. V tomto bodě se shodují jak Avicenna, tak Averroes, s jejichž spisy byl Jedaja obeznámen. Nicméně Avicenna předpokládá v tomto procesu vznik nové formy, zatímco Averroes nikoli. Viz R. Glasner, *Vikuach*, str. 76.

⁵¹ J. ha-Pnini, *Peruš al kicur Ibn Rušd al sefer ha-šma ha-tiv'i šel Aristo [Komentář k Averroovu shrnutí Fyziky]*, fol. 171b: „Věť, že substanciální forma nebude nikdy dělitelná, protože nepřijme méně nebo více, jak bylo vysvětleno ze zvláštní vlastnosti substance, neboť není méně substancí než jiná substance z hlediska toho,

představuje minimální možnou velikost přirozeného tělesa, bylo nazýváno *guf*, tělesný celek. Naopak menší jednotky, z nichž se skládá, by měly být nazývány *gešem*, cosi tělesného. To proto, že samotné nejsou schopny být pohybovány a je zapotřebí jejich seskupení do většího celku, aby byly schopny být pohybovány. Každá z těchto jednotek stojící sama o sobě je libovolně dělitelná, neboť to umožňuje charakter její formy, který je pouze čímsi tělesným, *gešem*, a tedy čímsi porušitelným. Avšak poté, co se více jednotek uskupí v jeden tělesný celek, *guf*, je již nelze libovolně dělit, neboť určitou mírou porušení by jejich forma jako celek zanikla. V prvním pohybovaném jsou tedy obsaženy obě tělesné formy, jak substanciální forma provázaná s tělesným celkem *guf*, tak přirozená forma provázaná s čímsi tělesným, *gešem*, avšak přítomnost vyšší formy omezuje libovolnou dělitelnost tělesa. Příklad s nemocným člověkem ukazuje, že se vyšší forma nemusí vždy naplno projevovat podle své přirozenosti, avšak dokud zcela nezanikne, zaručuje určitý neporušený charakter daného tělesa.

Na základě Jedajova používání jednotlivých výrazů lze tudíž usoudit, že považuje za *guf* pouze ta tělesa, jimž je vlastní substanciální forma (*cura acamit*), která je adekvátní neporušenou formou. Tělesa, jejichž formou je pouze elementární forma (*curat ha-jesodot*) či přirozená forma (*cura mizgit*), které Jedaja vztahuje ke kategorii vlastnosti, by potom měla být nazývána *gešem*, neboť je možné je nějakým způsobem strukturně porušit a rozdělit na části, aniž by jejich forma zanikla.

Závěr

Jedaja ve svém komentáři k Averroovu shrnutí *Fyziky* odhaluje jistý nesoulad v Averroově koncepci první pohybované části. Z jeho definice vyplývá, že první pohybované je nejmenší částí schopnou pohybu, která se nicméně skládá z ještě menších jednotek, jež samy o sobě nejsou schopny být pohybovány. Přestože Jedaja ve svém řešení logického rozporu zprvu vychází z aristotelského učení o bytí v možnosti a usku-

že je substancí. Stejně tak není substanciální formou – tj. látkovou, nikoli směsnou [formou] – méně než jiná substanciální forma. A říkám nikoli směsná [přirozená forma], protože směsná forma [se vztahuje] ke kategorii vlastnosti, a tak přijímá zvláštní vlastnost [vztahující se k této kategorii] vlastnosti.“ דע כי הצורה העצמית לא תתחלק לעולם כי לא תקבל הפחות והיתר כמו שהתבאר מסוגלת העצם כי אין עצם פחות מעצם מצד מה שהוא עצם וכמו כן אין צורה עצמית ר"ל היולאנית לא מזגית הוא פחות מצורה עצמית אחרת ואמרי לא מזגית כי המזגית מן האיכות והיא תקבל סגולת האיכות

tečnění, není tato teorie veskrze uspokojivou odpovědí, neboť první pohybované není matematickým tělesem, které si lze jen představovat v mysli, naopak je uskutečněným přírodním tělesem. Je tedy potřeba základní aristotelskou teorii doplnit o dodatečné prvky, které lépe pomohou rozlišit mezi dvěma typy uskutečněného tělesa, z nichž jedno se projevuje podle své přirozenosti a druhé nikoli.

Množství ohně, které je menší než minimální velikost potřebná k tomu, aby se projevil přirozené vlastnosti ohně a obzvláště pak jeho přirozený pohyb, přirovnává Jedaja k nemocnému člověku, jehož forma není schopna se naplno projevit, nicméně je stále přítomna. Takové malé množství ohně je jako semeno, v němž je stále uchovávána jeho identita, ačkoli není momentálně vnímatelná smysly. Neznamená to však, že se nevyskytuje jakožto uskutečněná entita. Jádrem řešení jsou dva odlišné výrazy pro vnímatelné těleso, z nichž jeden výraz, *gešem* (tj. cosi tělesného), zastupuje těleso, které může existovat i v určité porušené formě, a je tedy dělitelné, zatímco druhý, *guf* (tj. tělesný celek), naopak označuje neporušené a nedělitelné těleso.

Gešem je takové těleso, jehož formu lze nějakým způsobem narušit, aniž by těleso jako takové zaniklo. Není však schopné pohybu samo o sobě, nýbrž pouze jako součást komplexnějšího celku. Když se potom spojí dohromady několik takto definovaných těles, vznikne složitější těleso schopné být pohybováno formou podle své přirozenosti. Do té doby však jeho přirozené vlastnosti nejsou viditelné, přestože je jeho forma přítomná, neboť jak říká Jedaja v souladu s Aristotelem, „je nemožné, aby [látka] existovala bez formy v uskutečnění“. Z toho vyplývá, že lze první pohybované, které je pohybováno formou podle své přirozenosti, označit výrazem *guf*, zatímco jednotky, z nichž se skládá a které jsou podle výše řečeného menší než minimální část, lze pojmenovat výrazem *gešem*. Tyto menší jednotky nejsou samy o sobě schopny toho být pohybovány, protože jsou příliš slabé na to, aby se projevil, podobně jako je tomu s nemocným člověkem, avšak po svém seskupení v rámci většího tělesa již nabývají svého plného potenciálu.

ZUSAMMENFASSUNG

Averroes erörtert in seiner Abhandlung über die *Physik* des Aristoteles das Problem des erstbewegten Teils. Seiner Meinung nach ist der erstbewegte Teil ein wahrnehmbarer Körper, der jedoch aus nicht wahrnehmbaren Teilen besteht, die sich nicht bewegen können. Jedaja hält

die Aussage von Averroes für falsch und bietet in seinem Kommentar zu Averroes' *Epitome* eine logischere Lösung an. Er betrachtet das Problem eines wahrnehmbaren Körpers aus zwei verschiedenen Perspektiven. Der wichtigste Gedanke seiner Lösung ist, dass er eine begriffliche Unterscheidung zwischen *Guf* und *Geshem* einführt, die in der hebräischen philosophischen Standardterminologie synonym für „Körper“ stehen. In seiner neuen Terminologie ist *Guf* ein unteilbarer Körper, der bewegt werden kann, während *Geshem* ein teilbarer Körper ist, der nicht für sich allein bewegt werden kann, sondern nur als Teil des ersteren. Der erste bewegte Teil ist dann ein minimaler unteilbarer beweglicher Teil eines Körpers, der *Guf*, d.h. Körpereinheit, genannt wird und aus mehreren kleineren teilbaren unbeweglichen Teilen besteht, die als *Geshem*, d.h. körperliche Substanz, verstanden werden.

SUMMARY

In his epitome of Aristotle's *Physics*, Averroes discusses the problem of the First-moved part. According to his opinion, the First-moved part is a perceptible body, which nevertheless itself consists of imperceptible and immovable parts. Yeda'yah considers Averroes' statement to be false and offers a more logical solution in his commentary to Averroes' epitome. He looks at the problem of a perceptible body from two different perspectives. The most important idea of his solution is that he introduces a conceptual distinction between *guf* and *geshem*, which are synonyms, meaning "body" in the standard Hebrew philosophical terminology. In his new terminology, *guf* is an indivisible body capable of being moved, whereas *geshem* is a divisible body incapable of being moved on its own, except as part of the former. The First-moved part is then a minimal indivisible movable part of a body, which is called *guf*, i.e. body unit, and consists of several smaller divisible unmovable parts, which are understood as *geshem*, i.e. corporeal substance.